

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE ESKİ TÜRK İNANÇLARI VE BUDİST UYGURLARA KARŞI KAŞGARLI MAHMUD'UN YAKLAŞIMI ÜZERİNE

Ancient Turkish Beliefs in Dîwān Lughāt Al-Turk and Mahmud Al-Kashgari's Approach Towards the Buddhist Uyghurs

Onur YILMAZ*

Öz

Dîvānu Lugāti't-Türk, Kaşgarlı Mahmud tarafından Türklerin İslam medeniyeti dairesine girdiği bir dönemde yazılan Türk dilinin ilk sözlük çalışmasıdır. Eserde açıklanan binlerce kelimedeki hareketle Türklerin yaşayışlarını, yemeklerini, ilişkilerini, inanışlarını, ekonomik faaliyetlerini kısacası toplumsal ve kültürel yapısını gözler önüne seren önemli bir birikimin varlığı kabul edilmektedir. Bu yönüyle Dîvānu Lugāti't-Türk, bir dil çalışması olmasının ötesinde yer alan bilgilerle birçok disipline kaynaklık eden bir "hazine" niteliği taşımaktadır. Kaşgarlı Mahmud eserinde kelimelerin anlamlarını açıklarken atasözlerinden, efsanelerden ve şairlerden yararlanmıştır. Açıklamalardan hareketle eserin yazıldığı dönemin kültürel, dinî ve siyasi yaşamı hakkında bilgi edinilebilmekte, Kaşgarlı'nın bu konulardaki yaklaşımları yorumlanabilmektedir. Birçok araştırmacı eserdeki açıklamalardan yola çıkarak Kaşgarlı Mahmud'u İslamî bilgiye sahip iyi bir Müslüman olarak nitelendirmektedir. Bu çalışma, Dîvānu Lugāti't-Türk'te yer alan Uygurlarla ilgili dinî ifadeleri eski Türk inançlarıyla da karşılaştırarak dönemin siyasi ve dinî meseleleriyle tartışarak değerlendirmeyi ve mevcut bakış açılarını göçebe yaşamla ilişkilendirerek konuya farklı bir pencereden yaklaşım göstermeyi amaçlamaktadır. Bunun için eserde yer alan eski Türk inançlarıyla ilişkili maddelerle Budist Uygurlara yönelik maddeler karşılaştırılmıştır. İslamiyet'i yamak için Budist Uygurlara karşı girişilen kıyasıya mücadeleyi anlayabilmek adına Kaşgarlı'nın yaşadığı dönem ve coğrafya göz önüne alınmış; onun Budist Uygurlara yönelik aşağılayıcı yaklaşımının bu iki olgu üzerinden şekillendiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, Dîvānu Lugāti't-Türk, Eski Türk inançları, Uygurlar, Budizm.

Abstract

Dîwān Lughāt al-Turk is the first dictionary of the Turkish language written by Mahmud al-Kashgari in a period when the Turks accepted Islam. Based on the thousands of words explained in the work, it is the first dictionary of the Turkish language written by acknowledged that there is an important accumulation revealing the life, nutrition culture, relations, beliefs, economic activities, in short, the social and cultural structure of the Turks. In this regard, Dîwān Lughāt al-Turk, beyond being a language study, is a "treasure" that serves as a source for many disciplines with the information it contains. Mahmud al-Kashgari benefited from proverbs, legends, and poems in his work while explaining the meanings of words. Based on the explanations, one can learn about the cultural, religious, and political life of the period in which the work was written and interpret al-Kashgari's approach to these matters. Many researchers describe Mahmud al-Kashgari as a righteous Muslim with Islamic knowledge based on the explanations in the work. This study aims to evaluate the religious expressions regarding the Uyghurs in Dîwān Lughāt al-Turk by comparing them with ancient Turkish beliefs and discussing them with the political and religious issues of the era and approach the subject from a different perspective by associating existing perspectives with nomadic life. For this purpose, the items related to ancient Turkish beliefs in the work were compared with the items related to Buddhist Uyghurs. In order to understand the fierce struggle against the

* Dr., folklorist@outlook.com.tr, ORCID: 0000-0002-3477-0113.

Buddhist Uyghurs to spread Islam, the period and geography in which al-Kashgari lived were taken into consideration, and it was seen that his derogatory approach towards the Buddhist Uyghurs was shaped by these two phenomena.

Keywords: Mahmud al-Kashgari, *Dīwān Lughāt al-Turk*, Ancient Turkish beliefs, Uyghurs, Buddhism.

Giriş

Kaşgarlı Mahmud, 11. yy.da yaşamış olup Türk dilinin ilk sözlüğü *Dīwānu Lugāti't-Türk*'ün müellifi ve en eski Türk dili araştırmacısıdır (Akün, 2002: 9). Kaşgarlı'nın yaşamı ve kişiliği üzerine bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu konuda eserinde doğrudan çok az bilgi aktarmıştır. Araştırmacılar, eserde yer alan bazı ifadelerden yola çıkarak Kaşgarlı'yla ilgili bilgileri sınırlı da olsa artırmıştır. Bunun yanı sıra farklı eserlerde verilen sınırlı bilgiler de mevcuttur. Örneğin, Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zünun* adlı eserinde Kaşgarlı'ya ait *Cevâhirü'n-Nahv fî Lugāti't Türk* adlı bir eseri tanıtmıştır ancak eser bugüne ulaşmamıştır (Sarı, 2016: 15).

Kaşgarlı'nın esas ismi Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed'dir ve babasının Barsganlı olması sebebiyle 1029-1038 arasında Karahanlı hâkimiyeti altındaki Barsgan'da doğduğu tahmin edilmektedir. Kaşgarlı'nın annesi dönemin ulemâlarından Hoca Seyfeddin Büzürgvâr'ın kızı Bûbî Râbia'dır. Bu geniş kültürlü anne onun eğitimi üzerinde çok etkili olmuştur. Ömer Faruk Akün'e göre, Kaşgarlı'nın eğitiminde annesinin rolü büyüktür. Kaşgarlı, mektebe önce Opal'de başlayıp gençlik yıllarında Kâşgar'da yüksek sınıftan aile çocuklarının devam ettiği iki farklı medreseye gitmiştir ve ileride sözlüğünü oluştururken karşılaştırma yaptığı Arap dili eğitimi de almıştır. Kaşgarlı Mahmud, babasının suikast sonucunda öldürülmesinin ardından ailesiyle birlikte Kaşgar'dan 10 yıl kadar uzaklaşmış, tekrar Kaşgar'a dönmüş ve burada 10 yıl daha yaşadıktan sonra 1080 yılında vefat etmiştir (Akün, 2002: 11-12).

Kaşgar'dan uzaklaştıktan sonra çeşitli Türk coğrafyalarını gezme fırsatı bulan Kaşgarlı Mahmud, muhtemelen eserini oluşturacak malzemeyi bu sayede derleme imkânı bulmuştur (Nalbant, 2013: 279). 11. yüzyıl Türk dünyası, Çin sınırlarından Bizans sınırlarına kadar uzanan bir genişliktedir. Bu yüzyılda Türkler Budizm'i ve Mani dinini bırakıp İslam dinini kabul etmeye başlamışlardır. Orta Asya'da bilim ve kültür dili olarak Arapça da hâkim duruma geçme savaşı veriyordu. Türk kültürü ile İslam kültürü, Türk dili ile Arap dili karşı karşıya gelerek mücadele içine girmişlerdir. Zeynep Korkmaz'a göre, “dinî bakımdan Abbasi halifesine bağlı olan İslam âlemi, o günün tarihi ve sosyal şartları dolayısıyla Türk'ün üstünlüğünü, maddî ve manevî gücünü de kabul etmek zorunda kalmış ve İslam-Arap âlemi Türkleri tanımak ve dillerini öğrenmek gereği duymuştu” (1995: 256). Bununla birlikte dünyayı yönetme hedefine sahip milletlerin, diğer ulusları dil ve eğitim alanında etkilemeye çalıştıklarından hareketle eserin Türkler açısından kültürel diplomasiye örnek teşkil ettiğini vurgulamak da konuya tamamlayıcı bir katkı sunmaktadır (Özdemir, 2017: 82).

Kaşgarlı Mahmud eserini 1072 yılında yazmaya başlamış ve 1074 yılında tamamlayarak Bağdat'ta bulunan Abbasi halifesi Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kâsım Abdullah'a takdim etmiştir. Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Dīwānu Lugāti't-Türk* çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü karakterini taşımaktadır. Bunların yanı sıra M. Sinan Kaçalin'e göre eser bir

sözlük olmasının ötesinde “bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden ansiklopedik bir eser” niteliğini de barındırmaktadır (1994: 449).

Bu çalışma, Kaşgarlı Mahmud'un eserinden hareketle onun dinî yaklaşımlarını ortaya koyarak, Uygurlarla ilgili ifadelerine dönemin Karahanlı-Uygur siyasi ve dinî mücadelesi çerçevesinden farklı bir bakış açısı geliştirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada yalnızca zikredilen amaca yönelik açıklanabilecek¹ kelimeler seçilmiştir.

1. Kaşgarlı Mahmud'un Dinî Kimliği ve Dîvânü Lugâti't-Türk'te Eski Türk İnançlarının Görünümü

Kaşgarlı Mahmud, Türk dilinin en eski sözlüğünü meydana getirdiği eserinde kayda aldığı ve açıkladığı kelimeler aracılığıyla kendisinin ve içinde yetiştiği toplumun dünya görüşünü aktarmıştır. Eserden hareketle Kaşgarlı'nın dinî kimliği konusu da ele alınmış ve *Divan* üzerine çalışmalar yürüten araştırmacılar bu meseleyle ilgili görüşlerini bildirmişlerdir. J. Paul Roux, “Karahanlı İmparatorluğunda yetişmiş ve Bağdat'ta yaşayan bir Türk olan Mahmud el-Kaşgarî, belki memleketlerinin pagan inançları konusunda belirli bir küçümseme gösterecek, ama yine de bu inançları unutmayacaktır” (2018: 184) diyerek Kaşgarlı'nın dinî kimliği hakkındaki görüşlerini bildirmektedir. Ayrıca Roux, Kaşgarlı'nın eseriyle ilgili de “karmaşık bir İslam öncesi kültürün sızdığı, yeni Müslüman olmuş bir ortamın dinsel inancını yansıtmaktadır” (2002: 33) ve “bu kitap hem hâlâ pagan olan Türk halkının bir gelenek görenek ansiklopedisi hem de Türk dilinde yazılmış bir halk edebiyatı antolojisidir” (2018: 195) şeklindeki görüşleriyle benzer yorumları farklı çalışmalarda dile getirmiştir.

A. Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu da *Divan*'ın başında klasik bir eserde olduğu şekliyle Allah'a hamd etmesi ve ondan güç istemesi vd. uygulamalarda ölçülü davrandığını belirterek Kaşgarlı'yı “samimi bir Müslüman” olarak nitelemektedir. Kur'an'dan iktibaslarla bulunulması, din bilginlerinden hadisler aktarılması o dönem için olağan bir tutum olarak nitelendirilir. Kaşgarlı, “Teñri” kelimesini açıklarken esasında dinî tutumunu da ortaya koymuş olur. *Divan*'da Tanrı önce “Yüce ve aziz Allah (Allahu 'azze ve celle)” olarak açıklanır. Daha sonra ise, “Kâfirler -yüce Allah onları yok etsin- göğe teñri derler. Aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç gibi şeylere de teñri adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler... Sapkınlıktan Allah'a sığınırız.” (2015: xxix) şeklinde genişletilmiş bir açıklama yer alır. Kaşgarlı bu maddedeki açıklamalarında Tanrı'yı, “Allah” olarak verdikten sonra kâfirlerin gökyüzü ve dağa Tanrı dediklerini belirtmesi hem kendisinin hem de yaşadığı dönemin zıtlıklarını yansıtmaları bakımından önemlidir.

Abdulkadir İnan'a göre ise Kaşgarlı, mutaassıp bir Müslüman heyecanına sahiptir. İnan, Kaşgarlı'nın inanç konusunda zihinsel manada yaşadığı zıtlığı Şamanist kökenli kelime ve terimleri izah ederken dile getirdiğini şu şekilde açıklamaktadır: “Müslüman Türklerin eski Şamanizm kalıntılarından olan kelimeleri ve terimleri izah ederken tam bir Şamanist Türk gibi konuşuyor. Bazan, Şamanist kalıntısı olan inanışları ifade eden kelimeleri ve terimleri anlatırken ‘Türkler böyle inanırlar’, ‘bu inanış çok yaygındır’ demekle yetinir.” (1971: 45). Eski

¹ *Divan*'da dinî terminolojiye yönelik maddeler dinî, soyut ve dinî-soyut biçiminde ele alınarak 240 adet olduğu tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Çakmak, 2020).

Türk inançları konusundaki açıklamalarında aşırıya kaçmayan Kaşgarlı, Budist ve Maniheizt inanışlarda benzer bir tavır ortaya koymayacaktır.

Kaşgarlı'nın eski Türk inancının izlerini taşıdığını gösteren maddelerden en önemlisi “umay”dır: “Doğum yaptıktan sonra kadının rahminden çıkan bir şey. Bu bir keseye benzer ve çocuğun rahimdeki eşi olarak adlandırılır. Umayqa tapırsa oğul bulur: Umaya tapan kimse çocuk sahibi olur. Kadınlar bunu iyi bir alâmet olarak kabul eder.” (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 621). Umay, eski Türklerin inancında yer alan tanrıçalardan biridir ve doğum ve bereketin sembolüdür. Yaşar Çoruhlu'ya göre umay, “yalnız çocukları değil, bütün Türk halklarını, hatta bütün insanları koruyan, onlara kut veren bir tanrıçadır” (2002: 41). Kaşgarlı'nın plasenta olarak zikrettiği umayın eserdeki esas işlevi koruyuculuktur. İnsandan çıkan bir parçaya tapınılması ve bu konuda bir inanç geliştirilmesi İslamî kaidelerle çelişkiler içermekle birlikte, doğum sırası ve sonrasında ilgili benzer inançlar günümüzde de İslamiyet bünyesinde sürdürülmektedir (Boratav, 2016: 170-174; Örnek, 2016: 194-204).

Kaşgarlı “yat” maddesini açıklarken de Müslümanlıkla eski Türk inançlarının arasında kalmıştır:

Yağmur, rüzgar ya da benzer şeyler getirmeye yarayan bazı özel taşlar kullanarak icra edilen bir tür kamlık. Bu Türkler arasında yaygın olan bir şeydir. Ben buna Yagma ülkesinde bizzat şahit oldum. Her yanı saran bir yangını durdurmak için yapıldı. Cenabı Hakk'ın izniyle yazın ortasında kar yağdı ve gözlerimin önünde yangını söndürdü (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 673).

Bu maddede Kaşgarlı hem kamlığa gönderme yapıyor hem de Cenabı Hakk'ın kamın gerçekleştirdiği işlemi onayladığını gösteriyor. Eski Türk inançlarıyla İslamî referansların bir aradığını göstermesi bakımından bu maddedeki açıklamalar oldukça önemlidir. Benzer şekilde “yatlatı” maddesinde, “Yatlatır, yatlatmaq: Bu Türk ülkesinde bilinen bir uygulamadır, taşları kullanarak yağmur yağdırır, rüzgar ve tipi estirirler- Cenabı Hakkın izniyle” diyerek benzer bir zıtlığı kayıt altına alır.

“Tiki” maddesinde ise, “Geceleri işitilen hışırtı sesi. Türkler ölülerin ruhlarının her yıl bir gece toplandığına ve sağken yaşadıkları yerleşimlerine gidip ailelerini ziyaret ettiklerine inanırlar. Geceleyin bu sesi duyan kimse ölür.” denildikten sonra “Bu Türkler arasında yaygın olan bir inançtır” (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 566) açıklaması yapılmaktadır. İslamiyet'te böyle bir inancın olmadığı bilindiğine göre, bu inancın eski Türk inancının bir yansıması şeklinde esere girdiği söylenebilir.

Eserdeki aynı kökten türeyen iki maddenin görünümü ise şöyledir: Arwadı, “Kam büyü yaptı.” (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 153) ve arwaşdı, “Kamlar büyü sözler mırıldandı. Kem gözlere karşı okunan büyü sözler için de bu sözcük kullanılır.” (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 157). Eski Türk inancının esere yansıması olarak verilebilecek son açık örnek, “çıwı” maddesidir.

Bir cin topluluğu. Türkler bir savaş durumu söz konusu olduğunda savaşın iki tarafının ülkelerinde yaşayan cinlerin elbette bu tarafların hakanlarının lehine, insanların savaşından önce kavga tutuştuğunu iddia eder. Bu iki cin topluluğundan hangisi zaferi kazanırsa savaşta zafer de o cinlerin ait olduğu ülkenin hakanının olacaktır ve hangi cin topluluğu bozguna uğrarsa o cinlerin yaşadığı ülkenin hakanı mağlubiyeti tadacaktır. Türk askerleri savaşta önceki

gece cinlerin attıkları oklardan kendilerini korumaya çalışır. Ve çadırlarının içlerine saklanır. Bu Türkler arasında yaygın olan bir inançtır (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 235).

Ziya Gökalp (2017: 81-82), çıwı maddesindeki açıklamaları yer-su kültürüne uygun olarak eski Türk inançlarıyla ilişkilendirmektedir. Buradan hareketle insanları koruyan cinlerin/ruhların varlığına kuvvetli bir inancın olduğu vurgulanabilir.

2. Karahanlı-Uygur Siyasi ve Dinî Mücadelesinde Kaşgarlı Mahmud'un Yaklaşımı

Kaşgarlı Mahmud, Türk coğrafyalarını gezip ileride yazacak olduğu kitabın malzemesini derlerken ilginç bir şekilde siyasi olaylara yönelik hiçbir gözlemine kayıt altına almamıştır. Oysa Kaşgarlı'nın yaşadığı dönem olan 11. yüzyıl Türk ve İslam dünyası için önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Kaşgarlı Mahmud, eserini yazdığı süreçte (1074) Büyük Selçuklu Devleti'nin başında Melikşah bulunmaktadır. Melikşah önce Batı Karahanlı hükümlerine son verdikten sonra yönünü Kaşgar'ı ele geçirmek için Doğu Karahanlı'ya çevirir. Ancak Doğu Karahanlı kendisine itaat edince Melikşah İsfahan'a döner. Kaşgarlı Mahmud, Selçukluların en ihtişamlı döneminde eserini oluşturmasına rağmen hiçbir Selçuklu padişahından söz etmez. Yalnızca, Selçuk Bey'den “Zamanımızın ceddinin adıdır” demekle yetinir. Kaşgarlı, dönemin siyasi atmosferini yansıtan hiçbir bilgiyi eserine taşımaz (Adalıoğlu, 2009: 13) ancak sözcükleri açıklarken kullandığı ifadelerden hareketle döneminin gelişmelerine yönelik değerlendirmelerde bulunulabilir.

Kaşgarlı'nın doğup büyüdüğü coğrafya Karahanlı idaresindedir ve Karahanlıların batısında kalan coğrafya Uygurların kontrolü altındadır. Birçok tarihçi, Karahanlı sülalesinin de Uygurlardan geldiği yönünde görüş bildirmektedir. Wilhelm Barthold, Zeki Velidi Togan ve Reşat Genç gibi tarihçiler ise Karahanlı hanedanının Yağmalardan olduğu ve Yağmalar üzerinden Dokuz Oğuzlara yani Uygurlara dayandığı kanaatindedirler. Ancak Yağmalar, Kaşgarlı zamanında müstakil bir boy olacak kadar güçlenmişler hatta devletleşmişlerdir (Ercilasun, 2009: 9).

Uygurlar, Türk tarihinde yerleşik yaşamı benimseyen ilk topluluk olarak anılırlar. 8. ve 9. yy.da güçlü bir devlet biçiminde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Devlet yıkıldıktan sonra dahi farklı Türk topluluklarınca kullanılacak bir kullanım yaygınlığı kazanacak Uygur alfabesini geliştirmişlerdir. Uygurlar, 9. yy.ın ortalarında gerçekleşen isyanlar ve Kırgız saldırıları sonucunda zayıflayıp yıkılma sürecine girmişlerdir. Böyle bir dönemin sonunda Karahanlı sülalesi ön plana çıkmaya başlamış ve iki topluluk arasında zamanla bir mücadele söz konusu olmuştur.

Uygurların dinî menşei hususunda önceleri Gök Tanrı inancını taşıdıkları, daha sonra Maniheizm ve Budizm'i benimsedikleri bilinmektedir. Böğü'nün 761/762'de Mani dinine girmesinden çok daha önceleri Uygurlar Budizm'le etkileşim hâlinindedirler. Meşhur Uygur beylerinden biri olan “P'usa” Bodhisattva, Buda'nın adını taşıyordu. Doğu Türkistan'daki şehirlerden Kum Tura “Budist merkezi”, Kiriş “Budist külliyesi” ve Kızıl da “tapınakların yoğun olduğu şehir” olarak nitelendirilmiştir (Günay ve Güngör, 2015: 159). Hem siyasi hem de dinî bakımdan cereyan eden gelişmeler Kaşgarlı'nın eserine taşınmamış olsa da onun bazı maddeleri açıklarken geliştirdiği yaklaşımlardan hareketle bir değerlendirme yapılabilir. Şöyle ki Karahanlıların Uygurlarla mücadelesi ele alındığında esasında iki yön ön plana

çıkmaktadır. Birincisinde, aynı boya mensup topluluklar arasındaki siyasi mücadele belirlemektedir. İkincisinde ise dinî mücadeleler bulunmaktadır ki bu da zamanla siyasi mücadelenin bir parçası hâline gelmiştir.

R. Dankoff, eserin yazıldığı dönemde Türklerde İslamiyet'in "gaza" anlayışının yerleşmeye başladığını söyler (1975: 69). İlk defa Kaşgarlı tarafından kaydedilen "Benim doğuda Türk adını verdiğim bir askerim vardır; hangi kavme gazab edersem, onları o kavim üzerine sevkederim" hadisi, Türklerin İslam'ı yayma yolunda yüzyıllar sürecek mücadelesinin temel dayanaklarından birini oluşturmuştur. Osman Turan'a göre bu hadis daha sonraları Moğol hükümdarları ve Timur tarafından benimsenerek gönderdikleri mektuplara yazılmıştır (2018: 197).

Karahanlılar Orta Asya'da İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devletidir ve hükümdarları Satuk Buğra Han ve sonrasında gelenler, İslamiyet'i Orta Asya'da yayma mücadelesine girişmişlerdir. Karahanlılar bu konudaki mücadelenin yoğunluğunu Uygurlara karşı yürütmüştür. Nitekim Uygurlar yerleşik yaşama geçtiklerinde putperest bir inanca sahip Budizm'i benimsemişlerdir. Kaşgarlı'nın eserinde Uygur² diye hitap ettiği kesim Budist Uygurlardır. Tuncer Gülensoy'a göre, eski Uygurların dinî inanışları, yaşadıkları coğrafyaya göre birbirinden farklıydı: Doğu Uygurları Şamanist; Batı Uygurları Budist idi (2011: 256). İşte bu Budist olan Uygurlar, Batı'da Karahanlı sınırına yakın olanlardır. Esasında Karahanlı sınırları içerisinde de bir kısım Müslüman Uygur da bulunmaktadır. Ancak Kaşgarlı bunlardan bahsetmez ve onları genel olarak "Türk" adıyla anar ki Uygur sözünün karşılığında tam anlamıyla "Budist" olanları nitelemiş olur (Şahin, 2016: 94).

Karahanlılar ile Uygurlar arasındaki mücadelelerin yansımalarını Kaşgarlı'nın eserinin satır aralarında bulmak mümkündür. Eserde farklı noktalarda "Uygur" adı zikredilmektedir. Onun farklı maddelerde Uygurlardan bahsederken seçtiği örnekler ve bu örneklerdeki üslup oldukça belirleyicidir. Çünkü Kaşgarlı'nın Budist Uygurlarla ilgili ifadeleri keskin ve küçümseyici bir üsluba sahiptir.

Divan'da Uygurlarla ilgili değerlendirilebilecek ilk madde "tat" maddesidir. Kaşgarlı'nın bu sözcüğe yönelik açıklamaları şu şekildedir:

"Uygur kâfirleri (Tuxsı Yagma lehçelerinde). Bu sözcüğü onların ülkelerinde, onların ağzından işittim. Bu sözcüğü tat tawgaç: Uygurlar ve Çinliler ifadesi içinde de kullanırlar. Yukarıdaki maddedeki atasözü³ aslında Uygurlar ve Çinliler için kullanılmakta ve onların sadakatten yoksunluğuna değinmektedir: diken kökünden kesilmeli, Uygur gözünden vurulmalı" (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 540).

² Günümüzde Karahanlı adıyla bir devlet yoktur ve Kaşgarlı, eserinde Uygurları "kâfir" olarak nitelendirse de Uygurlar bugün Karahanlı bakiyesini sahiplenmektedirler. "Dolayısıyla bugünkü Uygurların, aleyhlerinde nakledilen şiirlere rağmen Kaşgarlı'ya, *Divânü Lügati't-Türk'e* ve aynı dönemdeki Kutadgu Bilig'e sahip çıkmalarında şaşılacak bir şey yoktur" (Ercilasun, 2009: 9). Kaşgarlı Mahmud, Uygur Türklerinin Uygur milli kimliği ve Uygur milliyetçiliğinin oluşturulması ve geliştirilmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bugün Kaşgarlı Mahmud'u Uygurların kültürel ve politik milliyetçiliğinden ayırmak mümkün değildir (Tursun, 2013: 121).

³ Burada "yukarıdaki madde" diye işaret edilen "tat"ın Türk lehçelerinin çoğunda Farsî manasında kullanılmıştır. Bu madde açıklanırken örnek verilen atasözü, "tatıg közre tikenig tüpre" (Farsî'yi gözünden vur, diken kökünden kes)'dir (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 539).

Uygurlar için kullanılan kâfir manasındaki tat ifadesi daha sonraki açıklamalarda “Uygur tat” şekliyle vurgulanarak kullanılacaktır.

“Çap-” maddesi açıklanırken, “Çomak tat boynun çapdı: Uygur lehçesinde, Müslüman kâfirin boynunu vurdu” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 233) denilmektedir. Bu maddedeki fiil kökünden türediği düşünülen ve diğer maddelere de yansıyan “çapıl-, çapıtgan er, çapturmak” maddelerinde kelime “boynun vurulması” biçiminde açıklanmaktadır. Ancak çap- maddesini açıklarken Kaşgarlı'nın fiili örnekleyen cümlesindeki seçimi önemlidir. Bu örnek cümle bir anlamda Karahanlı-Uygur dinî mücadelesinin varlığını sabitlemektedir.

Kaşgarlı Mahmud yukarıdakilerin haricinde üç maddede Uygurlara olan dinî yaklaşımını ele verecek açıklamalarda bulunmaktadır. Birincisi, balık: “Kale ve şehir. Müslüman olmayanların ve Uygurların lehçesinde...” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 163); ikincisi, çomak: “Uygurlara ve bütün kâfirlere göre Müslüman” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 164). Bu maddelerdeki açıklamalardan hareketle Kaşgarlı, Müslüman olmayan Uygurları diğer tüm Müslüman olmayan gruplardan ayırarak ayrıca vurgulama ihtiyacı hissetmiştir. Üçüncüsünde ise “Uygur” maddesiyle ilgili “beş şehirli bir vilayetin adı” dedikten sonra, İskender'e atfedilen bir rivayet anlatılmaktadır. Daha sonra ise, “O vilayet beş şehirdir; halkı, en şiddetli kâfirler ve en iyi ok atıcılarıdır...” açıklaması yapılır (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 54). Burada da Uygurlar “en azılı kâfir” statüsüne konulmuş, gerçekleştirilen ayırım en üst düzeyde ifade bulmuştur.

Kaşgarlı'nın maddeleri açıklarken Uygurlardan bahsettiği kısımlarda seçtiği örnek şiirlerdeki yaklaşım hakaret içerecek bir boyuta ulaşır. Eserde “beçkem” maddesinde örnek olarak verilen şiirde Uygurlar “it” olarak aşağılanmaktadır:

Alamet. İpekten veya yaban öküzü kuyruğundan yapılır. Savaş gününde kahraman kendini bununla tanıtır. Oğuzlar bunu berçem diye adlandırır. Şiir: beçkem urup atlaka/Uygurdaki tatlaka/Oğrı yawuz itlaka/kuşlar kipi uçtumuz. Diyor ki: Atlarımıza alamet vurduk ve Uygur itlerine yöneldik – halkı kastediyor- Kuşların uçması gibi onlara doğru uçtuk ve sonunda üzerlerine indik (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 211).

Manzum içerikte verilebilecek diğer bir örnek “kend” maddesinde yer almaktadır:

Şehir... kelginleyü aqtımız/kendler üze çıqtımız/furxan ewin yıqtımız/burxan üze sıçtımız. Uygurlara karşı yapılan gazayı tasvir ederek diyor ki: Sel gibi onların üzerlerine yürüdü. Şehirlerine girdik. Puthânelerini yıktık. Putlarının başına pisledik. Bu bir âdettir. Müslümanlar kâfirlerin ülkelerini aldıkları zaman, onları küçük düşürmek için putlarının başına pislerler (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 149).

Budizm'in ibadethanelerinin bulunması ve inançla ilgili maddi göstergelere sahip olması, ortaya konulan mücadeleleri ve küçük düşürücü ifadeleri somutlaştıracak içeriklerin eserde yer almasını sağlamıştır. Ayrıca Kaşgarlı (2005: 582), *Divan*'da “toyın” maddesini açıklarken, “O, bizdeki alim ya da müftü gibidir”; “Her zaman putlarıyla birlikte bulunur, kitap okumak ve kafirlerin boş itikatlerini okur -ondan kaçarak en yüksekteki Allah'a sığındık!” ifadelerinde, Budist terimleri ve onların İslâm inancındaki karşılıklarını bildiğini göstermektedir.

“Kimi” (gemi) maddesinde zikredilen şiire bakıldığında ise şu açıklama yapılmaktadır: “kimi içre oldurup/Ila suwın keçtimiz/Uygur tapa başlanıp/Mınlak ilin açtımız. Diyor ki:

Gemiye bindik ve İla suyunu geçtik. Bu, büyük bir ırmaktır. Uygur'a doğru yöneldik ve Mıñlak'ı fethettik.” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 448). Burada da görüldüğü gibi ordular Uygurlarla mücadele hâlinindedir ve yönelimler Uygur topraklarına doğrudur.

Divan'da izlerine rastlanılan Karahanlı-Uygur ilişkileri esasında aynı boya sahip ancak farklı dinî inanışları benimseyen topluluğun inanç mücadelesini yansıtmaktadır. Günümüzde Çin esareti altında yaşayan Doğu Türkistan'daki Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Uygur Türkleri millî kimliklerinin yanında İslami kimliklerini de muhafaza etmeyi başarmışlardır. Kaşgarlı'nın eserini yazdığı dönemdeki siyasi ve dinî mücadeleler Uygurların zamanla Budizm'i terk edip İslamiyet'i benimsemelerini sağlamıştır. Hatta İslamiyet Çin'e Uygurlar aracılığıyla girmiş, ilk Müslüman Çinliler Huei-ho (Uygur) adıyla anılmışlardır (Kafesoğlu, 2017: 132). 11. yy.da Karahanlıların Uygurlar arasında İslamiyet'i yayma mücadelesinin askerî ve kültürel alanlarda sistematik bir şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir. Karahanlılar yürüttüğü askeri seferler ve fetihlerin yanı sıra medreseler kurmuş, din adamları yetiştirmiş, böylece Türk-İslam devlet geleneği ve kültürünün şekillenmesinde öncü olmuştur (Ainiding, 2014: 177). İslamiyet yaşam biçimini değişime uğratarak yerleşikliği özendirilmiş, göçebe yaşamla paralel olarak merkezileşme öne çıkmıştır. Bu bakımdan siyasi mücadeleler de merkezi yapılar ve sistemlerle ilişkili hâle gelmiştir.

Sonuç

Kaşgarlı'nın dinî inançlar noktasında döneminin ortalama bir Türk-Müslüman portresine sahip olduğu bilinmektedir. İslamiyet Türkler arasında Talas Savaşı'ndan itibaren (751) tanınmaya başlamıştır ve Karahanlılar döneminde, 960 yılında devlet dinî olarak kabul edilmiştir. Kaşgarlı'nın yaşadığı 11. yüzyıl düşünüldüğünde İslamiyet, Türkler için çok yeni sayılabilecek bir olgudur. İslam dininin bütün öğretilerinin tam manasıyla Türkler tarafından benimsenmesi daha uzun bir zamanda gerçekleşecektir. Bu dönem, Türkler arasında dinî tarikatların kurulmasının ve İslam'ın tasavvufî yönünün ağırlık kazanmasının örgütleyicisi olan Ahmet Yesevî'nin henüz dünyaya gelmediği bir dönemdir. Dolayısıyla Kaşgarlı'nın bir yandan Türklerin ruhunda derin izler bırakmış eski inançları taşıması, diğer taraftan varlığını Müslüman olarak kabul ederek bu yönde içerikleri sunması, en nihayetinde bu iki inancı bir bünyede yaşatması gayet tabidir. Bugün dahi Müslüman Türkler, eski inançlarının bir bölümünü İslamiyet bünyesi içerisine taşıyarak -üstelik bunların İslamî esaslara dayandığını sanarak- yaşamayı sürdürmektedirler.

Kaşgarlı'nın Budist Uygurlara karşı yaklaşımındaki aşağılayıcı ve küçümseyici tutum ise Budizm'in yerleşik Uygurlar arasında yayılmasına bağlı olarak topluluk üzerinde daha yoğun bir tesir bırakmasından kaynaklanıyor olabilir. Nitekim yerleşik yaşama geçişle birlikte Uygurlar göçebe Türklerin benimsediği birçok özelliği terk etmek durumunda kalmışlardır. Ayrıca farklı dinlere mensup Uygurlarda örneğin Maniheist inancın yerleşme aşamasında eski Türk inancının kamplarının tamamen ortadan kaldırıldığı, bu inanca karşı sistematik bir mücadele yürütüldüğü bilinmektedir. Buna rağmen Musevîlik ve Hristiyanlık gibi diğer hak dinlerin Türk grupları arasında benimsenmesi sürecinde eski Türk inançları varlığını devam ettirebilmiştir. Eski inançlar ve yaşayış biçimiyle birçok bakımdan uygunluk gösteren İslamiyet, Türk boyları arasında hızlıca yayılım göstermiştir.

Budizm ve İslamiyet arasındaki mücadeleye göçebelik ve yerleşiklik açısından bakış sağlamak da yerinde olacaktır. Nitekim Türklerin Budizm'le temasları Uygurlardan önce Göktürk Devleti döneminde gerçekleşmiştir. Bilge Kağan, Budist olmak istemişse de Tonyukuk buna şiddetle karşı koymuştur. Çünkü Budizm mücadeleyi, savaşı ve et yemeyi yasaklamış; bu uygulamalar Türk yaşantısıyla zıtlık meydana getirmiştir. Oysa İslamiyet'in göçebe Türkler arasında yaygın olan Gök Tanrı inancıyla müştereklerinin çokluğu ve göçebeliğe karşı durmaması -üstelik "yayma" faaliyetleri yönünden desteklemesi- özetle göçebe Türklerin yaşayışıyla örtüşmesi, İslamiyet'in kolayca benimsenmesini sağlamıştır. Ayrıca Budizm, Gök Tanrı inancına göre daha somut göstergeleri olan bir dini sistemdir. Budizm'de "keşiş" biçiminde nitelendirilen ruhban bir sınıf bulunmaktadır. Budizm'de "Vihara" olarak isimlendirilen dinî tapınaklar yer almaktadır. "Pali Kanon" ve "Mahayana Kutsal Literatürü" adı verilen kutsal metinleri ve "Nirvana" adıyla tanımlanan öğretileri bulunmaktadır. Kaşgarlı Budizm'in "put", "dinî sınıf" ve "kutsal metin" gibi göstergelerinin farkındadır. Üstelik Gök Tanrı inancı, Türklere özgü millî bir inanç sistemiyken Budizm Hindistan kaynaklı bir dindir.

Dönemin coğrafi koşulları ve siyasi atmosferi göz önüne alındığında, Karahanlılar nezdinde Müslüman Türklerin İslamiyet'i yaymak adına mücadele edecekleri en sistematik, en güçlü ve dahası en yakın inanç sistemi Uygurların benimsediği Budizm'dir. Böylece Uygurlarla Karahanlılar aynı topluluğa mensup olmalarına rağmen farklı dinî inançları benimsemelerinden dolayı karşı karşıya gelmişlerdir. Kaşgarlı'nın eski Türk inancını taşıyan boy ve topluluklara yönelik nispeten daha yumuşak yaklaşımıyla, Budist Uygurlara yönelik sert ve küçümseyici yaklaşımını bu açılarından değerlendirmek yerinde olacaktır.

Kaynakça

- ADALIOĞLU, H. Hüseyin (2009). "XI. Yüzyılda Kaşgar'dan Bağdat'a Türk Dünyası'nın Siyasi Durumu". *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara: TDK Yayınları, s. 1-16.
- AİNİDİNG, Nuerdun (2014). "Karahanlı Döneminde Uygur Türklerinde İslam Dini Eğitimi ve Din Adamları". *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi- Bildiriler Kitabı I*, s. 177-184.
- AKÜN, Ömer Faruk (2002). "Kaşgarlı Mahmut". *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, C.25, s. 9-15.
- BORATAV, Pertev Naili (2016). *100 Soruda Türk Folkloru*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- ÇAKMAK, Cihan (2020). "Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Yer Alan Dinî ve Soyut Kavramlar", *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 20, s. 87-99.
- ÇORUHLU, Yaşar (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- DANKOFF, Robert (1975). "Kāšgārī on the Beliefs and Superstitions of the Turks". *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 95, No. 1, pp. 68-80.
- ERCİLASUN, A. Bican (2009). "Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar". *Turkish Studies*, C. 4/8, s. 5-12.
- ERCİLASUN, A. Bican ve AKKOYUNLU, Ziyat (2015). *Kāšgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ziya Gökalp (2017). *Türk Töresi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GÜNAY, Ünver ve GÜNGÖR, Harun (2015). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- GÜLENSOY, Tuncer (2011). *Barbar Türkler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İNAN, Abdulkadir (1971). "Dîvânü Lügat-it-Türk'te Şamanizmle İlgili Kelimeler". *Türk Kültürü*, C.9, S. 100, s. 45-49.
- KAÇALİN, M. Sinan (1994). "Dîvânü Lügati't-Türk". *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, C.9, s. 446-449.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2017). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

-
- Kaşgarlı Mahmud (2005). *Divânü Lugâti't-Türk*. (çev: Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). “Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugâti't Türk”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK Yayınları, C.1, s. 255-260.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2013). “Türkçenin İlk Âlimi Kâşgarlı Mahmûd ve Eseri Dîvânu Lûgâti't-Türk”. *Yeni Türkiye*, Türkçe Özel Sayısı, Kasım-Aralık, S.55, s. 278-286.
- ÖRNEK, Sedat Veyis (2016). *Türk Halkbilimi*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- ÖZDEMİR, Nebi (2017). *Kültür Bilimi ve Yönetimi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ROUX, J. Paul (2018). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- _____ (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- SARI, İbrahim (2016). *Kaşgarlı Mahmud*. İstanbul: Net Medya Yayıncılık.
- ŞAHİN, Yusufcan (2016). “Karahanlıların Hükümdar Sülalesi Üzerine”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S.7, s. 85-103.
- TURAN, Osman (2018). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- TURSUN, Nebijan (2013). “Kaşgarlı Mahmud'un Günümüz Uygur Milliyetçiliğine Katkısı”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 1/1, s. 121-134.
-

Çalışmanın yazarı/yazarları “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiş(ler)dir:
Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.
Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum ve kuruluştan destek alınmamıştır.
Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvurulmuş herhangi bir kişi bulunmamaktadır.
Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.
Yazarın Notu: ---.
Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır.
The author / authors of the study declared the following points within the framework of the “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:
Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.
Funding: No support was received from any institution or organization for this study.
Support and Acknowledgments: There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.
Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.
Author’s Note: ---.
Author Contributions: All sections of this article have been prepared by a single author.
